

A HIEROGLIF LUVI *109.*285 JELSOR OLVASATA ÉS A *448 JEL HANGÉRTÉKE*

SIMON ZSOLT

Egy nemrég megjelent tanulmányában John David Hawkinsnak sikerült tisztáznia a hieroglif luvi¹ *109.*285 jelsor jelentését: 1) 'vadászni'; 2) 'vadász'; 3) 'Vadász, átvitt értelemben, mint királyi és udvari cím' (2006: 59–61). Dolgozata nem foglalkozott azonban azzal a kérdéssel, miképpen is hangozhatott ez a szó hieroglif luvi nyelven. Jelen írás ezt a problémát kísérli megoldani, a 2) és a 3) jelentésre szorítkozva (a 3. jelentés előfordulásaihoz l. a Függelékét).

A hieroglif luvi írásban két jel sorának értelmezésére elméletben a következő lehetőségek adóttak, tekintve, hogy egy jel vagy szótagjel (és ilyen minőségében lehet egy szójel fonetikus komplementuma is) vagy szójel (és ilyen minőségében lehet determinatívum is) vagy mindkettő:

1) szójel + szójel

2) szójel + szótagjel

2a) a szótagjel a szó végét jelöli (mint fonetikus komplementum)

2b) a szótagjel a szó elejét jelöli²

* Köszönetem fejezem ki Alwin Kloekhorstnak (Leiden), Frantz-Szabó Gabriellának (München) és névtelen lektoraimnak értékes észrevételeikért. Az itt kifejtett nézetekért azonban kizárólag magam vagyok felelős.

¹ Az i. e. II. évezred második felében és az I. évezred első felében a Hettita Birodalomból és utódállamaiból ismert nyelv. Bevezetés gyanánt magyarul, részletes szakirodalommal l. Simon 2006, kül. 217–218. – A dolgozatban alkalmazott nem közismert rövidítések: ie. = indoeurópai, ősan. = ősanatóliai, él. hl. = ékírásos, ill. hieroglif luvi. A dolgozatban idézett luvi és akkád nyelvű szövegek fordításait a szerző készítette, eredeti nyelvből. – A <...> jel e dolgozatban (a konvencióknak megfelelően) háromféle funkcióban szerepel: 1) grafémák jelölése, 2) bizonytalan jelentés esetén a tágabb szemantikai mező, 3) ókori szövegek esetén az írnok által véletlenül kihagyott jelek jelölése.

² Ezt a kombinációs lehetőséget az írás rendszere szempontjából kétféleképp lehet értelmezni, aminek a jelentésre azonban nincs kihatása: vagy úgy hogy az első jel szójel és a szótagjel egy akrofónikus (vagyis a szó elejét leképező) fonetikus komplementum; vagy pedig úgy, hogy a szójel determinatívum és a szótagjel a szó akrofónikus írásmódja. A leggyakoribb példa erre a lehetősége a hettita nagykirályok 'labarna' uralkodói címe, melyet titulátúrájuk aediculának hívott megjelenítésében (IUDEX)La formában szoktak írni (l. pl. a yazılıkayai sziklaszentélyt vagy a karakuyui feliratot).

3) szójel + szójel (mint utódeterminatívum)

4) szójel (mint elődeterminatívum) + szójel

5) szótagjel + szótagjel

A *109.*285 jelsor olvasatának meghatározásakor abból lehet kiindulni, hogy a *285 jel olvasata már ismert, mégpedig *zu(wa)*, amelynek lehetséges tényleges hangértékei [zu] [zw] [zwa] [zuwa] [zuw] (Hawkins *apud* Herbordt 2005: 297–298, irodalommal). Mivelhogy ennek a jelnek csak szótagjel olvasata van, az előbbi felsorolásból csupán a 2ab) és 5) lehetőségek maradtak fenn.

Ez azt jelenti, hogy olyan udvari tisztségnevet keresünk a Hettita Birodalomban, vagy az ún. hettita – valójában luvi – utóállamokban, amely a jelzett [zu], [zw], [zwa], [zuwa], [zuw] vagy esetleg ahhoz hasonló fonéma-sort tartalmaz.

A forrásokban mindösszesen egyetlen ilyen udvari cím szerepel, a [suwanis] (udvari címkénti azonosításához és a következőhöz l. Starke 1995: 120²⁴²), melynek szó szerinti jelentése 'kutya'.³ Ezt két forrásból ismerjük, egyrészt a hieroglif luvi KARKAMIS A4 feliratról (2 §10: *sù-wa/i-ni-i-sa* [suwanis]), másrészt az antik görög szerzőktől, akik Kilikia – egy luvi utóállam – uralkodóit, uralkodói titulusukat személynévként félreértve *Συννεσις*-ként említették, amely az előbbi szóból szabályosan képzett melléknév (<*[suwanassis], szó szerint 'a kutyához tartozó').⁴

Ahhoz azonban, hogy e címnek a *109.*285 jelsorral való összefüggését bizonyítsam, meg kellene magyarázni a hangalakok eltérésének az okát. Ehhez tudni kell, hogy a [suwanis] szó írott formájában szereplő első jelnek (*448) két eltérő olvasata van a szakirodalomban, melyek között eddig nem sikerült döntenie a kutatásnak: *sù* és *zù* (vö. CHLI: 35–36, irodalommal) – tehát helyesebb lenne [s/zuwanis]-ként lejegyezni. A továbblépéshez először ezt a kérdést kell tisztázni.

³ Ez vezetett a CHLI: 153-nál szereplő találgatásokhoz (becenév? patronimikon?), de tudnivaló, hogy a CHLI kéziratát 1991-ben zárták le, ezért a megjelenéséig eltelt majd egy évtized szakirodalma gyakorlatilag nem szerepel benne, s így Starke idézett munkája sem.

⁴ A forrásokban legalább három Syennesis különíthető el (vö. PWRE s. v.): I. Syennesis (i. e. 585-ben, Hérodotos I. 74); II. Syennesis (eml. i. e. 497–†479), Óromedón fia, a kár előkelő, Pixódaros apósa (Hérodotos V. 118, VII. 98; Aischylos, *Perzsák* 326–328); és III. Syennesis (eml. i. e. 401), Epyaxa férje (Xenophón, *Hell.* III. 1. 1, *An.* I. 2. 12, I. 2. 21–27; I. 4. 4, VII. 8. 25; Diodóros XIV. 20. 2; Ktésiasz Frg. 16.).

A *448 jel összesen három, kézenfekvő etimológiájú köznévben fordul elő,⁵ melyek indoeurópai alapnyelvi formájában **k̑* állt a *448 jel mássalhangzója helyén. E fonémának a reflexe a luviban amúgy <z> (Melchert 1987: 182–184, 190–204, 1989: 27–31, vö. 1994: 234, 251–252; a probléma áttekintéséhez l. Tischler 1992; Raulwing – Schmitt 1998: 693–695, részletes irodalommal⁶):

- (a) ösan **k̑ won-* 'kutya' > hl. *448-*wa/i-ni-* 'ua.';
- (b) ie. **h₁ekwo-* 'ló' > hl. (EQUUS)á- *448-*wa/i-* 'ua.';⁷
- (c) ösan. **k̑rñ^o*- 'szarv' > hl. („CORNU”) *448+*ra/i-ni* 'ua.'.⁸

Más szavakkal, mivel – amúgy kifogástalan – etimológiájuk szerint az indoeurópai alapnyelvben **k̑* állt bennük, amely <z>-t ad a luviban, a *448 jelet z-vel olvassa az egyik tábor.⁹ S mivel *wa/i* jel követte (a-b példák), ezért vokalizációja *zú* (Melchert 1987: 201–202).¹⁰

⁵ A további előfordulási helyek nem segítenek (l. Hawkins 2000: 35–36 listáját):

a) más forrásból nem ismert személynevek (*448-*wa/i-ri+i-mi-* (MALADA 3); *448-*zi-* (CEKKE §17g));

b) azonosítatlan helynév (*448-*ki-ti/ta-*(URBS) (BOYBEYPINARI 1, §2, 2; §5 és MALPINAR §1; ha hettita Šug(az)zi(ya)val való azonosítás (CHLI: 36, irodalommal) helytálló lenne, akkor -*ka-* jelet várnánk);

c) tisztázatlan jelentésű szavak (*448-*pu-na* (ige, ŠIRZI §4, vö. CHLI: 324); *466(-) *448-*ní-* (ige, KARKAMIŠ A1a, §19, §20); ṛx⁷ (-) *448-*na-la* (ige, KARKAMIŠ A15c §1); *448+*ra/i-wa/i-za* (melléknév, ASSUR-levél e, §27); *187(-) *448-*mi-la-* (főnév, ASSUR-levél a, §11, c §8). Melchert 1988: 236–240 KÖRKÜN §3-hoz fűződő érvének cáfolatához l. CHLI: 35 és 173. A lista még kiegészítendő az á-na+*ra/i-sü-ha* ’?’ (névszó, EMÍRGAZI §37) alakkal. A fennmaradó esetekhez l. a főszöveget.

⁶ Ellene érvel, de túl általánosan („ohne Rücksicht auf abweichende Semantik, Wortbildung und Flexion”) és ezért nem meggyőzően Starke 1995: 118²³⁷, aki ráadásul *g-re vezeti vissza ezen <z>-ket, ami lehetetlen: l. ösan. **kō-/k̑i-* 'ez' > él. hl. *za-/zi-*; ie. **key-o-* 'fekszik' > él. *ziya-*; ösan. **k̑r-d-* 'szív' > él. hl. *zart-*; ösan. **wek̑ -ye/o-* 'kér' > hl. *wazi(ya)-*; ösan. **-ské/o-* 'iteratív szuffixum' > él. hl. *-z(z)a-*; ösan. **-i(s)kō-* 'népnévképző' > él. hl. *-iz(z)a-*.

⁷ A **h₁* ottlétének bizonyításához vö. Kloekhorst 2004.

⁸ Hapax legomenon, ASSUR-levél g “3”, §36, pl. nom-acc. n. (alakjához és etimológiájához l. CHLI: 552, cáfolva Starke 1990: 406–408 értelmezését). Vö. még 12. j.

⁹ Ezért nem igaz Starke azon állítása (1995: 118²³⁷) hogy Melchert csak „zwecks Stützung des von ihm postulierten Lautwandels” állapította meg a *zú* hangértéket.

¹⁰ Olvasd: 'zu kettő', azaz a második olyan jel a jelkészletben, amelynek *zu* az olvasata.

Ám e felfogással szemben két komoly ellenérvet hoztak fel a kutatásban.

1) A *108 CORNU jel hangértéke bizonyosan *sú* (vö. *a-sú+ra/i*(REGIO)-*ya-* 'Asszíria', *a-sú+ra/i*(REGIO)-*wa/i-ni-* 'asszír'; *wa/i-sú* 'jól' (ÇALAPVERDİ 1 1,3 §4, holott amúgy *wa/i-su*¹¹);¹² s *ha* akrofónikus jelről van szó, akkor a 'szarv' jelentésű szó *su*-val kezdődik, ami ellentmond a fentebbi olvasatnak (CHLI: 36, vö. még Oshiro 1989).

2) A KARKAMIS A15b feliraton szereplő (§19) *448+*ra/i-wa/i-ni-ti*(URBS) 'X (nép)-i (írásban) (abl-instr.)' kifejezés *ha* azonos a *su-ra/i-za*(URBS) 'X (nép)-nél (pl. dat-loc.)' (KARKAMIS A6 § 6) kifejezéssel, és *ha* azonos az uratui ^{KUR}*Šurawe* '‹földrajzi régió neve›', ^{KUR}*šurele* '‹ethnikon (pl. abs.)›' kifejezéssel (CHLI: 126, ennek jelentéséhez l. legutóbb Buhály 2006: 28–30), akkor ismét azt látjuk, hogy a jelben nem állhatott <z>.

Csak hogy a két ellenérv nem sziklaszilárd.

1) Az első ellenérv azon alapszik, hogy a CORNU jelet akrofónikusan alkották meg, de ez egyrészt nem bizonyítható, másrészt egyáltalán nem szükségszerű, sőt, a jeleknek valójában csak egy része akrofónikus, tehát hogy a CORNU-nak épp *sú* a hangértéke, nem jelent problémát (vö. Melchert *apud* Raulwing – Schmitt 1998: 694¹⁴⁶).

2) Amint Wilhelm 1993 rámutatott, az uratui tulajdonnévvel való azonosítás elméletben ugyan lehetséges, de nem bizonyítható, így ellenérvként nem használható. Sőt Starke (1997: 382, 385, 389, az előzményekhez l. Greenfield 1991: 179–180 és Starke 1990: 231⁷⁸⁰, 1995: 118²³⁷), a kontextusba sokkal jobban beleillő, alternatív azonosítást dolgozott ki, miszerint itt Tyrosról mint föníciai városról mint *pars pro toto* lenne szó (vö. a város föníciai nevével: *šr*).

A *zú* mellett állást foglalóknak az érveit már fentebb bemutattam, kivéve egyet, melyet azonban ők perdöntőnek ítélnék meg (Melchert 1987: 201–202): mégpedig, hogy az ékírásos formában *Allanzu*-ként lejegyzett

¹¹ Bár megjegyzendő, hogy ennek a feliratnak fordítása nem adható (CHLI: 498).

¹² Ide tartozhat még: KARATEPE A1 35, 191 (csak Hu.) (^ωCORNU+*RA/I*^ω)(-)*su+ra/i* = fön. *šb* 'bőség' (CHLI: 36). A jelentéskülönbség miatt nem tartom valószínűnek, hogy ez a forma (CORNU+*RA/I*)*su+ra/i*- olvasatban azonos lenne a (^ωCORNU)*448+*ra/i-ni* szóval.

istennő a hieroglif luviban (DEUS)*á-la-**448-*wa/i-sa* (nom., KULULU 5, §1, ÇİFTLİK §10, sőt YAZILIKAYA 45: *ta₅-zu(wa)* (!), utóbbi olvasatához l. Hawkins *apud* Herbordt 2005: 289; vö. már Laroche 1969: 86–89) formában jelenik meg.

Csakhogy az érv nem kényszerítő erejű, mivel ismert, hogy mind a hettitában, mind a luviban az *s* nazális szomszédságában <z> (azaz [z] vagy [t^s]) formában jelenik meg, így elméletben írhatták volna <s>-szel is, „mélyszerkezetileg”, amint erre amúgy számos példát ismerünk (l. Melchert 1994: 121, 172, 233–234; Kimball 1999: 452, 454).¹³

Született egyébként egy áthidaló javaslat is (először Starke 1990: 408¹⁴⁶⁸; követi CHLI: 36; Plöchl 2003: 22), amely szerint az ősan. **k̥* ugyan <z> lett a luviban, de *u* és *w* előtt *s*. E javaslat majdnem megoldaná a kérdést, de fennmarad egy probléma, a **448+ra/i-ni* [surni] ’szarv’ szó. A szó gyök-etimológiája biztos (ie. és ősan. **k̥n^o*- ’szarv’), csakhogy a luvi /u/ kizárólag ősan. /u/-ra megy vissza (Melchert 1994: 241), ám a **k̥n^o*-ből semmilyen morfológiai művelettel nem lesz **k̥urn^o*. A másik lehetőség, hogy a luvi *ur* az ősanatóliai **r* folytatása, ez viszont nem igaz, mivel ennek reflexe *ar*. A szabályos folytatást jól mutatja az ékírásos luviban a ’szarvhoz tartozó ~ szarvból készült’ jelentéssel bíró és ugyanebből a töből képzett *zarwani(ya)*- (l. már Melchert 1987: 183² és Starke 1990: 408¹⁴⁶⁸ kritikai észrevételeit; a

¹³ Mivel ezek közül számos példa vitatott, és léteznek alternatív megoldási javaslatok is (l. a szakirodalmat a hivatkozott munkákban), szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy az olyan szinkrón változatok, mint a hettita *šepa-* / *zipa-* ’<egyfajta istenség, genius>’ (*Kamrušepa* / *Daganzipa*) és a luvi *-za* (*n* és *l* után) /-*sa* (egyébként) „partikula” (a sg. nom.-acc. n. ragon felüli kötelező toldaléka) világosan mutatják, hogy az <š> szinkrón szempontból (legalább) az /n/ után mindkét nyelvben <z>-ként jelentkezik, ezért az „etimologikus” írásmódot *a priori* nem lehet kizárni.

probléma áttekintéséhez l. Melchert 1994: 260–261). Ebből viszont az következik, hogy az áthidaló javaslat sem állja meg a helyét, mivel /u/ nem állhatott ott.¹⁴

E problémacsokor megoldásához vissza kell térnünk az alapkérdéshez, pontosabban egy a kutatás által elkövetett leegyszerűsítéshez. A kikövetkeztetett [zw] hangkapcsolatot a hieroglif luviban ugyanis nemcsak a mindezidáig kizárólagosan figyelembe vett <zu-wa>, hanem pusztán elméletben a <za-wa> jelsor is visszaadhatja (ún. üres magánhangzóval), mivel a hieroglif luviban minden <Ca> szerkezetű jelnek lehet mind [C], mind [Ca] olvasata. Noha [Cw] kapcsolatok esetén a bevett írásmód valóban <Cu-w^o>, ez alól van kivétel (ha a C [r], akkor a *383 <+ra/i> jellel írják), másfelől a (“CORNU”)*448+ra/i-ni eredete arra kényszerít bennünket, hogy a *448-ra

¹⁴ Plöchl (2003: 22) még egy érvet hoz fel e mellett: ha a hieroglif luvi a-su- ‘kő(emlék) v. hasonló’ (recte: á-su-, vö. TÚNP 1, §2 (“SCALPRUM”)á-su-, vö. CHLI: 155-156 kommentárral) összefügg a hettita ^{NA4}aku- ‘kő’ szóval, az bizonyítaná ezt az áthidaló megoldást. Azonban három problémát nem tud megoldani ez a feltételezés, és ezért nem tartható:

1) A hettita alak következetes nem geminált írásmódja azt mutatja, hogy – Eichner I. törvénye miatt, l. Melchert 1994: 60 – hangsúlyos hosszú magánhangzónak kellett a plöchlí javaslatból következő *k előtt állania (amelynek a hettitában is meg kellett volna maradnia, vö. Melchert 1994: 130–150). Csakhogy ismert a hieroglif luvi szó ékírásos luvi változata is: ^{NA4}āššu- ‘pillér, oszlop v. hasonló’ (Melchert 1993: 38), amely egyértelműen mutatja, hogy kettőzött mássalhangzó állt a luvi szóban. A hettita és a luvi alak különbsége csak a Čop-törvénnyel lenne megmagyarázható, amely azonban hangsúlyos rövid magánhangzót kíván meg a törvény révén geminálódó mássalhangzó előtt (Melchert 1994: 252–253). Továbbá a melcherti ún. korlátozott hatókörű Čop-törvény követőinek – kikhez, Kloekhorst 2006: 77⁴-tel egyetértően magam nem tartozom – számot kellene adniuk a hettita alak nem geminált mássalhangzójáról is. Mindez csak egy olyan – nyelvi adatokkal alá nem támasztható – függő esetből származó paradigmatisz kiegyenlítődéssel lenne magyarázható, ahol a gyenge töben az első magánhangzó rövid volt és a rákövetkező magánhangzó volt hangsúlyos.

2) Feltéve, hogy a fenti problémák megoldhatóak – melyben kételkedem – más kérdés is felmerül. Amint Kloekhorst 2004 bizonyította, a hl. <á> hangértéke [ʔa], ill. [ʔ]. Ez a megállapítás és az él. szókezdő plena magánhangzó alapján a luvi szó hangalakja [ʔassu-] volt (annak bizonyítására, hogy az él. szókezdő plena magánhangzó glottális zárhangot jelöl, ha a hieroglif luviban <á> áll, l. Simon 2007). Csakhogy, amint Kloekhorst 2006: 77–81 javasolta, prevokális helyzetben a hettita is megőrizte a szókezdő glottális zárhangot, amelyet plene írt magánhangzóval, amelynek azonban a ^{NA4}aku- esetében semmi nyoma nincs.

3) A hettita szót, bár nincs egyöntetűen elfogadott etimológiája, minden javaslat *h₂-vel kezdődő gyökre kívánja visszavezetni (vö. HED és HEG s. v., mindkettő további irodalommal), amelyet a luvi <á> kizár, az ugyanis *h₁-re (Kloekhorst 2004), esetleg *o előtti *h₃-ra megy vissza (ha Kortlandt 2003–2004 elemzése helytálló, vö. Kloekhorst 2006: 86, 89, 95).

4) Amint Alwin Kloekhorst felhívta rá a figyelmem, Hoffner 1978: 245 amellet érvelt meggyőzően, hogy a ^{NA4}aku- jelentése ‘tengeri kagyló’. Ha ez helytálló, akkor a luvi szavakkal való kapcsolata igen valószínűtlené válik.

A fentiek fényében véleményem szerint e két szó nem függ össze egymással.

[z(a)] hangértéket tegyük fel. Ugyanis akármelyik ablaut-fokból származzon is, a végeredmény mindenképp [zarn^o] lesz, kivéve, ha nyújtott *e*-fok (ill. esetleg ha pretonikus *e*-fok), de ezekben az esetekben pedig [ī] (ill. [i]), de ez itt szóba sem jöhet (a hangtörvényekhez l. Melchert 1994: 261–265.). Nézzük meg, hogy ha az így kikövetkeztetett *za_x*¹⁵ hangértéket behelyettesítjük a fentebbi adatokba, milyen eredményekhez jutunk:

- 1) ősan **k̥won*- 'kutya' > *za_x-wa/i-ni*- [zwani-];
- 2) ie. **h₁ek̥wo*- 'ló' > (EQUUS)*á-za_x-wa/i*- [ʔazwa/i-];
- 3) ősan. **k̥rn^o* > *za_x+ra/i-ni* 'szarv' [zarni];

Mindhárom esetben hangtanilag és etimológiailag problémamentes megoldást kaptunk. Most következzen az érvekbe és az ellenérvekbe történő visszahelyettesítés:

1) *za_x+ra/i-wa/i-ni-ti*(URBS) 'X (nép)-i (írásban) (abl-instr.)' (KARKAMIS A15b §19). Mint fentebb utaltam rá, nem kell azonosnak lenniük a másik említett kifejezéssel (*su-ra/i-za*(URBS)), s Tyros-szal való azonosítása továbbra is lehetséges marad, mint [Zara]: noha a város főníciai nevének (*Šr*) vokalizmusa a főníciai ábécé miatt nem ismert, a biblikus héber adatból (*Šōr*, ill. *Šôr*, a szöveghelyekhez l. Brown – Driver – Briggs 1951: 862–863) kikövetkeztethetően /ō/, s mivel a hieroglif luvi nyelv csak /i u a/ magánhangzóval (és hosszú párjaikkal) rendelkezett, ezért /a/-val vették át a város nevét. A főníciai emfaticus mássalhangzó esetében szintén hanghelyettesítés történt, amit a két hang kiejtésbeli közelsége magyaráz (mindkettő valószínűleg dentális/alveoláris affrikáta, a luvihoz l. fentebb, a főníciaihoz pedig Krahmalkov 2001: 24–25; Hackett 2004: 369).¹⁶

¹⁵ Minthogy *za₁₋₄* már van (l. *377, *335, *336 (kombinálva), *112).

¹⁶ A városnév más nyelvű átirásai (vö. Sader 2002) nem viznek közelebb a főníciai hangalak rekonstrukciójához: a vokalizmus az ugariti *Šr*-ből sem derül ki; az akkád *Šurru* mind /o/-t, mind /u/-t visszaadhatott (az /o/ fonéma meglétéhez az akkádban l. Westenholz 1991); az egyiptomi nyelv pedig ebben az időben nem ismerte az /u/ fonémát, csak az /ō/-t (vö. Loprieno 1995: 38–39, a névalak: *Dwr* / *Dr*), így ezért nem nyújt támaszt. A görög *Τόπος* alak már a főníciaiban később végbement *ō* > *ū* hangváltozást tükrözheti (ehhez l. Krahmalkov 2001: 30–31; Hackett 2004: 370–371). – A tökéletes megoldás természetesen más főníciai nevek ilyen jellegű hieroglif luvi átírása lenne, de ezek létezése és jellege kevésbé kutatott és ez a kevés hevesen vitatott, mint ez a példa is illusztrálja.

2) (DEUS)*á-la-za_s-wa/i-sa* szintén jól illeszkedik a képbe.¹⁷

Ha a fentebbi fejtegetések helytállóak, eltűnik a karkamisi cím (most már [zwanis]¹⁸) és a *109.*285 cím közötti hangtani különbség, mi több megállapítható, hogy e cím akrofónikus írásmódú visszaadásával állunk szemben (fentebb a 2b) lehetőség) az EMÍRGAZI-töredék, YALBURT 10 + 16 és a KIZILDAĞ 4 feliratok esetén: (*109)*Zuwa*, mint például (IUDEX)*La* a *labarna* szóra a hettita királyi titulátúra *aediculanak* hívott megjelenítésében (a KOCAOĞUZ felirathoz l. lentebb).

Már csak egyetlen kérdést kell tisztázni: mit takar az első jel? Itt először is szét kell választanunk a feliratokat, ugyanis már Hawkins 2006: 61 észrevette, hogy valójában kétféle jellel állunk szemben: *109 VITELLUS (egy borjúfej) áll mindenhol, kivéve a KOCAOĞUZ feliraton, ahol a *98 CANIS jel egy változata. Sajnos a KOCAOĞUZ felirat e részének („PES₂.PES *109.*285 REX.FILIUS”) tagolása nem egyértelmű annak tekintetében, hol ér véget a név és hol kezdődik a cím, de az anatóliai névanyag szerkezetének ismeretében a kiadók álláspontját tartom valószínűbbnek (Şahin – Tekoğlu 2003: 542),¹⁹ vagyis itt a jelsor (*recte* *98.*285) még a név része. Ez azt jelenti, hogy a CANIS jel itt egyszerűen szójel, melyhez az első szótagot illusztráló fonetikus komplementumként csatlakozik a *zu(wa)*,²⁰

¹⁷ Továbbá, ha a javasolt új olvasatot a fentebb felsorolt (5. jz.) ismeretlen jelentésű szakba helyettesítjük be, az egyik adat értelmezhetővé válhat általa: Az *á-na+ra/i-sù-ha-* ‘<név-szó>’ (EMÍRGAZI §37, vö. CHLI: 123) *á-na+ra/i-za_s-ha-* [ʔannarzha-] lesz, amely az ékírásos luvi *ānara/ī-* ‘erős, férfias’ melléknévből (Melchert 1993: 14) a jól ismert luvi, melléknévekből élő névszókat képző *-sha-* szuffixummal (Melchert 2003: 196) képzett főnévnek bizonyul, kb. ‘erő, hatalom’ jelentésben. E javasolt jelentés jól illik a szöveg hely kontextusába (l. Hawkins 1995: 88–89): „*wa/i-tu-* CERVUS₂.DEUS.*463-*ti* (DEUS)MONS.MENSA Á.FEMINA[?]. DEUS.*461 *su-na-sa-ti á-na+ra/i-sù/za_s-ha-ti* PRAE *hwt/a¹-i(a)-tu*”, azaz „Kurunta isten, a Tábla-hegy istene és X isten járjon előtte teljességgel és erővel” (az ún. Szarvasisten nevéhez l. Hawkins *apud* Herbordt 2005: 290–291; Hawkins 2004, 2006: 51–52). E megoldás attól függ, hogy a */s/* → [*<z>*] */r/* mellett szabályos-e vagy sem, vö. 13. jz.

¹⁸ Megjegyzendő, a Συέννεσις ennek ógörög lejegyzése; az ógörögben nem létező [t^s] / [z] hangot [s]-szel adták vissza.

¹⁹ Ezt fogadta el Starke *apud* Ehringhaus 2005: 48 is. Szemben Hawkins (2006: 59, 61) véleményével, aki a „Tarpa, a Vadász, a Királyi Herceg” fordítást adja a felirathoz, a *Tarpa* kizárólag összetett nevek első tagjaként fordul elő (Şahin – Tekoğlu 2003: 542).

²⁰ Vagy mint ahogy fentebb (2. jz) említettem: a CANIS determinatívum és az általa meghatározott szónak az első szótagját írják csak ki.

vagyis a név helyesen: PES₂.PES-(CANIS)zu(wa) REX.FILIUS „Tarpazwani, Királyi Herceg”.²¹

Ami a többi felirat *109 jelét illeti, először Hawkins 2006: 59 elméletét kell említeni, aki úgy vélekedik, valójában nem is szarvasmarhát, hanem özet ábrázol a jel, amit a fején lévő kis púp igazolna, ezért szerintem ez a CERVUS jel 4. variánsa lenne. Tekintve, hogy a CERVUS-jelek nagyon másképp néznek ki (egy szarvasfej agancskoronával, ill. csak az agancskorona egy része), javaslatának utóbbi fele szerintem nem fogadható el, de azt valószínűnek tartom, hogy tényleg nem borjúfejet ábrázol és így a VITELLUS átírás valóban nem helyes. Amit amúgy a *109 jelről tudni lehet, hogy hangértéke erősen vitatott, de több érv szól a *ma_x* mellett (vö. Şahin – Tekoğlu 2003: 542–543 irodalommal).

Tekintve, hogy a *109 jelnek sem szójel, sem szótagjel értéke nem világos, nehéz meghatározni a szerepét a vizsgált kontextusban. Megoldást jelen pillanatban én sem tudok nyújtani, attól eltekintve, hogy funkciója hasonlatos a IUDEX jelhez a (IUDEX)*La* esetében.

Végezetül érdemes egy kis kitérőt tenni. Az I. Hattušili korából származó források egy mindmáig tisztázatlan fejezete Uršu város ostromának babilóni akkád nyelvű elbeszélésből (CTH 7, kiad. Güterbock 1938: 113–138; Beckman 1995) a következő részlet, amikor a hettita király Šanta nevű tisztjéhez fordul:

„Amidőn csatá[ba] vonul<sz>, állítsd fel tisztjeid messze [magad] előtt. Egy kutya halad előtt<ed>. Ez a kutya [(-)] Ki fogja őt látni?”

(KBo 1.11 r.¹ 7'-9'')²²

Kétféle értelmezés született eddig. Beckman úgy vélte (1995: 31–32), a hettita humor egy megnyilvánulásával állunk szemben, ami természetesen nem zárható ki, de az ostromot leíró szöveg egész stílusa nem támasztja ezt

²¹ Bár a szó szerinti fordítás „királyfi” lenne, közsismert, hogy a REX.FILIUS jelentése tágabb, és a királyi család fitagjait jelölte, legyenek bár gyerekei vagy csak távoli sarjai egy uralkodónak (legújabbban I. Herbordt 2005: 106, irodalommal).

²² „... i-nu-ma [a-na] ta-ha-zi ta-al-la-<ka> LÚ.MEŠ GAL a-na pa-n[i-ku-nu] ru-qi-iš ku-ul-li-im-ma (törlés) UR.GI₇ a-na pa-ni-<ku-nu> i-la-ak-ma UR.GI₇ šu-ma [(-)] ma-an-nu i-mar-šu um-ma šu-nu-ma ni-na-ša-[ar¹]-ma ù hi-ti-tam nu-hal-[la-aq]”. Vö. Beckman 1995: 23, 28.

alá. Haas ezzel szemben arra gondolt (2006: 42–43), hogy a király gúnyolódik a tisztjén (ő lenne a kutya) vagy pedig (kérdőjelesen) egy katonai rangról lenne szó. Véleményem szerint a fentiek alapján ez utóbbi a valószínűbb. Ha ez igaz, akkor a Hettita Birodalom kezdeteitől a klasszikus antikvitásig nyomon követhetővé válik egy anatóliai cím története, mely először katonai rangként kezdte, majd udvari címmé vált, s végül uralkodói titulusként fejezte be.

FÜGGELÉK

A *109.*285 MINT AULIKUS CÍM²³

1) EMİRGAZİ-töredék (IV. Tudhaliya nagykirály):

„CERVUS₃(DEUS)-*ti* *463 *wa/i-sà-ti*
**a-wa/i-mi-i(a)* *109.*285 *463.*398 H[EROS...”

2) YALBURT 16 + 10 tömbök (§4-5) (IV. Tudhaliya nagykirály):

„(DEUS)CERVUS₃ || *wa/i-sà-ti*
a-wa/i-mi HEROS *463.*398 *109.*285 MAGNUS.REX”
„Kurunta kegyeltje,
én, a Hős, a *463.*398, a Vadász, a Nagykirály”

3) KIZILDAĞ 4 (§3) (Hartapu nagykirály):

„*430 VIR MAGNUS.REX *416-*wa/i-ni* *109.*285”
„a *430 VIR, a Nagykirály, a *liwanis*[?], a Vadász”

²³ Ahol külön nincs jelölve, ott a CHLI szerint idézem a hieroglif luvi szövegeket.

Ide tartozása kétséges (l. a főszöveget):

4) KOCAOĞUZ (az állítató nevéhez l. a főszöveget) (Şahin–Tekoğlu 2003: 541):

„PES₂.PES *109.*285 REX.FILIUS”

„Tarpa, a Vadász, a Királyi Herceg” (vö. Hawkins 2006: 59, 61)

„Tarpa-*109.*285, a Királyi Herceg” (vö. Şahin – Tekoğlu 2003: 542)

HIVATKOZÁSOK

CHLI = Hawkins, John David 2000: *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions I. Inscriptions of the Iron Age*, Berlin – New York, Walter de Gruyter.

HED = Puhvel, Jaan 1984-: *Hittite Etymological Dictionary*, Berlin – New York, Mouton de Gruyter.

HEG = Tischler, Johann 1977-: *Hethitisches Etymologisches Glossar*, IBS 20. Innsbruck. Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.

Beckman, Gary 1995: The Siege of Uršu Text (CTH 7) and the Old Hittite Historiography, *Journal of Cuneiform Studies* 47, 23–34.

Brown, Francis – Driver, S. R. – Briggs, Charles A. 1951: *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament with an Appendix containing the Biblical Aramaic*, Oxford, Clarendon Press.

Buhály Attila 2006: Die Erscheinungsform der Liminalität in der urartäischen Religion, *Acta Antiqua* 46, 25–32.

Ehringhaus, Horst 2005: *Götter, Herrscher, Inschriften. Die Felsreliefs der hethitischen Großreichszeit in der Türkei unter beratender Mitarbeit von Frank Starke*, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern.

Greenfield, Jonas C. 1991: Of Scribes, Scripts and Languages, in Claude Baurain – Corinne Bonnet – Véronique Krings ed.: *Phoinikeia grammata. Lire et écrire en Méditerranée. Actes du Colloque de Liège, 15-18 novembre 1989*. Namur, Société des Études Classiques, 173–185.

Güterbock, Hans-Gustav 1938: Die historische Tradition und ihre literarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200. Zweiter Teil. Hethiter, *Zeitschrift für Assyriologie* 44, 45–149.

- Haas, Volkert 2006: *Die hethitische Literatur. Texte, Stilistik, Motive*, Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- Hackett, Jo Ann 2004: Phoenician and Punic, in Roger D. Woodard ed.: *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge University Press, 365–385.
- Hawkins, John David 1995: *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattusa (SÜDBURG). With an Archaeological Introduction by Peter Neve*, Studien zu den Boğazköy-Texten Beiheft 3. Wiesbaden, Harrassowitz.
- Hawkins, John David 2004: The Stag-God of the Countryside and Related Problems, in J. H. W. Penney ed.: *Indo-European Perspectives. Studies in Honour of Anna Morpurgo Davies*, Oxford, University Press, 355–369.
- Hawkins, John David 2006: Tudhaliya the Hunter, in Theo P. J. van den Hout ed.: *The Life and Times of Hattušili III and Tuthaliya IV. Proceedings of a Symposium Held in Honour of J. de Roos, 12-13 December 2003*. Publications de l'Institut historique-archéologique néerlandais de Stamboul CIII. Leiden, NINO, 49–76.
- Herbordt, Susanne 2005: *Die Prinzen- und Beamtensiegel der hethitischen Grossreichszeit auf Tonbullien aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa mit Kommentaren zu den Siegelinschriften und Hieroglyphen von J. D. Hawkins*, Boğazköy-Hattuša. Ergebnisse der Ausgrabungen XIX. Mainz am Rhein, Philipp von Zabern.
- Hoffner, Harry A. 1978: [J. Friedrich – A. Kammenhuber: *Hethitisches Wörterbuch I/1 (a-annari)*.], *Bibliotheca Orientalis* 35, 242–246.
- Kimball, Sara E. 1999: *Hittite Historical Phonology*, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 95. Innsbruck, Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.
- Kloekhorst, Alwin 2004: The Preservation of **h₁* in Hieroglyphic Luwian. Two Separate *a*-Signs, *Historische Sprachforschung* 117, 26–49.
- Kloekhorst, Alwin 2006: Initial Laryngeals in Anatolian, *Historische Sprachforschung* 119, 77–108.
- Kortlandt, Frederik 2003–2004: Initial laryngeals in Anatolian, *Orpheus* 13–14, 9–12 (= *Gs. G. Rikov*).
- Krahmalkov, Charles R. 2001: *A Phoenician-Punic Grammar*, Handbuch der Orientalistik 54. Leiden – Boston – Köln, Brill.
- Laroche, Emmanuel 1969: Les dieux de Yazılıkaya, *Revue Hittite et Asiatique* 27/84–85, 61–109.

- Loprieno, Antonio 1995: *Ancient Egyptian. A linguistic introduction*, Cambridge University Press.
- Melchert, H. Craig 1987: PIE velars in Luvian, in Calvert Watkins ed.: *Studies in Memory of Warren Cowgill (1929–1985). Papers from the Fourth East Coast Indo-European Conference, Cornell University, June 6–9, 1985*. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 182–204.
- Melchert, H. Craig 1988: Luvian Lexical Notes, *Historische Sprachforschung* 101, 211–243.
- Melchert, H. Craig 1989: New Luvo-Lycian Isoglosses, *Historische Sprachforschung* 102, 23–45.
- Melchert, H. Craig 1993: *Cuneiform Luvian Lexicon*, Chapel Hill, magánkiadás.
- Melchert, H. Craig 1994: *Anatolian Historical Phonology*, Leiden Studies in Indo-European 3. Amsterdam – Atlanta, Rodopi.
- Melchert, H. Craig 2003: Language, in uő. ed.: *The Luwians*, Handbuch der Orientalistik 68. Leiden – Boston, Brill, 170–210.
- Oshiro, Terumasa 1989: On Hieroglyphic Luwian Sign *sù* or *zú*, *The Journal of Indo-European Studies* 17, 181.
- Plöchl, Reinhold 2003: *Einführung ins Hieroglyphen-Luwische*, Dresdner Beiträge zur Hethitologie 8. Dresden, Technische Universität.
- Raulwing, Peter – Schmitt, Rüdiger 1998: Zur etymologischen Beurteilung der Berufsbezeichnung *aššuššanni* des Pferdetrainers Kikkuli von Mittani, in Peter Anreiter et al. ed.: *Man and the Animal World. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Palaeolinguistics in memoriam Sándor Bökönyi*, Budapest, Archaeolingua, 675–706.
- Sader, Hélène 2002: Tyros, *Der Neue Pauly* 12/1: col. 951–955.
- Şahin, Seracettin – Tekoğlu, Recai 2003: A Hieroglyphic Stele from Afyon Archaeological Museum, *Athenaeum* 91, 540–545.
- Simon Zsolt 2006: Az indoeurópai nyelvcsalád anatóliai ága. Nyelvészeti-filológiai bevezető, in Kálmán László szerk.: *KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlós András tiszteletére*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta, 213–227.
- Simon Zsolt 2007: Das Problem der phonetischen Interpretation der anlautenden *scriptio plena* im Keilschriftluwischen, *53e Rencontre Assyriologique Internationale*, Moszkva, 2007. július 24.

- Starke, Frank 1990: *Untersuchung zur Stammbildung des keilschriftluwischen Nomens*, Studien zu den Boğazköy-Texten 31. Wiesbaden, Harrassowitz.
- Starke, Frank 1995: *Ausbildung und Training von Streitwagenpferden. Eine hippologisch orientierte Interpretation des Kikkuli-Textes*, Studien zu den Boğazköy-Texten 41. Wiesbaden, Harrassowitz.
- Starke, Frank 1997: Sprachen und Schriften in Karkamis, in Beate Pongratz-Leisten – Hartmut Kühne – Paolo Xella ed.: *Ana šadî Labnāni lū allik. Beiträge zu altorientalischen und mittelmeerischen Kulturen. Festschrift für Wolfgang Röllig*, AOAT 247. Kevelaer – Neukirchen-Vluyn, Butzon & Bercker – Neukirchener, 381–395.
- Tischler, Johann 1992: Zum *Kentum-Satem* Problem im Anatolischen, in Onofrio Carruba ed.: *Per una grammatica ittita. Towards a Hittite Grammar*, Studia Mediterranea 7. Pavia, Iuculano, 253–274.
- Westenholz, Aage 1991: The phoneme /o/ in Akkadian, *Zeitschrift für Assyriologie* 81, 10–19.
- Wilhelm, Gernot 1993: *SURA/I* in Kargamiš und das urartäische Gentiliz *šurele*, *Studi micenei ed egeo-anatolici* 31, 135–141.